

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор”,
професионално направление 2.1- Филология, научна специалност „Българска литература
/Старобългарска литература/”

на тема:

”СЛОВАТА ЗА БОГОРОДИЦА ОТ ЙОАН ДАМАСКИН В БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖНИНА

(по материали от южнославянски календарни сборници до XIV век)”

Докторант: Цветомира Стоянова Данова

Научен ръководител: проф. д-р Клементина Иванова

Рецензент: доц. д-р Татяна Илиева

Настоящата рецензия е изготвена в съответствие с решение на Научно жури с Протокол от заседание No1 от 30. 10. 2014 г., съгласно заповед No55 от 09. 07. 2014г. и въз основа на представени от докторантката:

1. Дисертационен труд;
2. Автореферат;
3. Справка за приносите в дисертационния труд;
4. Публикации по темата на дисертационния труд.

1. АКТУАЛНОСТ НА РАЗРАБОТВАНИЯ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД ПРОБЛЕМ В НАУЧНО И НАУЧНОПРИЛОЖНО ОТНОШЕНИЕ

Темата на дисертационния труд на Цветомира Стоянова Данова *„Словата за Богородица от Йоан Дамаскин в българската средновековна книжнина. По материали от южнославянски календарни сборници до XIV в.”* е изключително подходяща за научни наблюдения по следните причини:

Първо, тя се фокусира върху българската литература от XIV-тото столетие. Известно е, че по това време промяната на типика и исихасткият светоглед предизвикват стремеж към обновяване на книжовното наследство сред балканските славяни. Плод на тази оживена дейност са както новият превод на книгите, свързани най-тясно с богослужебната практика, така и новата редакция на агиографските и панигиричните сборници. В рамките на голямата преводаческа програма, осъществена във Великата (Атанасиева) лавра на Атон, серия съчинения на византийски автори стават достояние на българското средновековно общество,

извършват се нови преводи на преведени вече в старобългарския период текстове, сверяват се старите такива.

Второ, трудът поставя на разглеждане южнославянската рецепция на произведения на Йоан Дамаскин – един особено важен автор както за византийската, така и за средновековната българска литература поради това, че обобщава цялата богословска мисъл преди него. Той оказва влияние върху развоя на старата ни книжнина не само чрез преводите на негови съчинения, но и превръщайки се в модел за подражание при създаването на нови оригинални творби на български език.

Най-сетне, доколкото интерес за българските преводачи от този период са представлявали преди всичко произведенията на ораторската проза, насочването на изследователското внимание към рецепцията именно на реторичните творби на Йоан Дамаскин също е добре премислено. Дали словата на Йоан Дамаскин намират място в новоизводните състави предимно поради промяната на типика или защото отговарят на новата философска и естетическа концепция, която освен ревизия на съществуващото до момента риторическо наследство, налага превода и на нови творби, “избрани измежду най-художествените произведения на византийската ораторска проза”, може най-точно да се отговори след един цялостен анализ на всички Дамаскинови произведения, включени в новоизводните състав.

Преди научните занимания на Цветомира Данова рецепцията на четирите превода на Първо слово за Успение Богородично, Трето слово за Успение Богородично и двата превода на Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин в южнославянската книжнина не е била обект на специално филологическо проучване или издание. Дисертацията се вписва в контекста на активизираните напоследък изследвания върху преводаческата дейност през XIV-ти век, запълвайки чрез анализа и подготовката за публикуване на горепосочените текстове съществена празнина в познанието ни за преводната литература на Slavia Orthodoxa от това време. Същевременно обаче тя има пряко отношение към въпроса за запазване и съхраняване на Кирило-Методиевите традиции в по-нататъшната история на българския език и книжнина, още повече като се има предвид, че един от изследваните от докторантката преводи (УБ 1/III) по произхода си е преславски. Ето защо смятам, че разработката на предлагания за обсъждане дисертационен труд има важно значение за старобългаристиката като цяло и в частност за кирилometодиевистиката.

2. СПЕЦИФИКА НА ТЕМАТА

Могат да се посочат редица обективни и субективни фактори, подпомогнали Цветомира Данова в наистина успешното справяне с възложената ѝ задача. В изследването си на Йоан-Дамаскиновите реторични произведения в старобългарската литература тя стъпва върху

солидна основа. За гръцкия текст докторантката използва наличното критическо издание на ораторската проза на Йоан Дамаскин, изготвено от Котер, а за славянските източници се води от най-новите данни в *Bibliotheca hagiographica balcano-slavica* BHBS, издадена от Кл. Иванова през 2008 г. Наблюденията си Цв. Данова прави върху 35 от общо 42-та познати преписа на анализираниите слова, които ползва по копия и микрофилми – една огромна по обем свършена работа за ограниченото време, с което е разполагала.

Обектът, целите и задачите, поставени в дисертацията, налагат комбинирането в изследването на няколко дисциплини: текстология, изворознание, теория и история на превода и рецепцията – факт, който сам по себе си предполага необходимостта от сериозна предварителна подготовка на кандидатката по придобитите от нея в университетския курс на обучение компетентности. И тук проличава една от силните страни в квалификацията на Цветомира Данова – различната материя тя използва равностойно, от което следва, че обучението и постиженията ѝ отговарят точно на съдържанието на нейните специалности.

От друга страна, обединяването на гледните точки на византистиката, славистиката и теологията изисква задълбочени познания не само по старобългарски, но и по гръцки език. По отношение на неговото владение в началото на своята работа върху дисертацията Цветомира Данова беше на ниво близко до нулата, но активното му изучаване паралелно с работата върху дисертацията даде своите високи резултати. За удивително кратък срок тя успя да усвои нелеката материя на класическия гръцки език и да включи тези си знания по възможно най-добрия начин в изследването си. С крайния продукт, който ни представя, докторантката застава пред нас като един отлично владеещ два класически езика млад специалист, съчетал органично филологическата и богословската компетенция в предлагания труд и притежаващ изградени вече изследователски умения, за да продължи по избрания от него път.

3. СТЕПЕН НА ПОЗНАВАНЕ СЪСТОЯНИЕТО НА ПРОБЛЕМА И ТВОРЧЕСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ЛИТЕРАТУРАТА

Библиографията към дисертацията съдържа 127 заглавия на кирилица и 44 на чужди езици, основно английски и немски, като обхваща от най-старите до току-що излезли публикации, засягащи темата на дисертацията, и общи изследвания, + още 16 лексикографски справочника. Цитирането на авторите е коректно и следва приетите академични стандарти. Подборът и обхватът на научната литература, стилът и аналитичността на дисертационния труд позволяват да се обобща, че Цветомира Данова познава добре постиженията на знанието в разработваното от нея поле, систематизира известните научни резултати, успешно диференцирайки многобройната изследователска

продукция, синтезира научни тези, откроява и формулира нерешените проблеми, борави отлично с понятийния апарат и терминологията на изучаваната област.

4. СЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ ИЗБРАНАТА МЕТОДОЛОГИЯ И ПОСТАВЕНИТЕ ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Когато подбира методите си, докторантката е поставена пред сложна задача, тъй като изследователската ѝ работа протича на няколко нива – разбор на езика (морфосинтаксис и лексика), критика на текста и анализ на жанра, което я прави изключително трудоемка и разнопосочна. Очевидно както изработването на методологичния инструментариум, така и неговото използване не са плод на еднократно усилие, а дълъг и премислен процес. Заслужава да се отбележи, че избраните комплексни методи се допълват един друг, взаимно компенсират своите ограничения и дефицити. Пред нас е един труд, който може да служи като отличен пример за научна разработка чрез така наречения интердисциплинарен подход, доколкото проблемите на лингвистиката изискват съвършено различен тип мислене от проблемите на изворовата медиевистика, да не говорим за тези на богословието или литературознанието. Общата линия на изследователския подход в работата е от индуктивно обяснение на отделните факти към дедуктивни умозаклучения. Постигнат е добър баланс между теория и емпирия с непрестанни, динамични и ползотворни преходи между тях.

5. КРАТКА АНАЛИТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Несъмнено това, което веднага прави впечатление в дисертационния труд на Цветомира Данова е неговият респектиращ обем от 539 страници, надвишаващ значително обичайния размер за „малък“ докторат и свидетелстващ за положения огромен труд.

Структуриран съобразно изискванията за дисертационно изследване, трудът притежава добре обмислена и стройна триделна композиция, състояща се от теоретическо изследване, издание на текстовете на анализиранията слова и лексикографско описание в съответствие с ясно заявените още в увода цели:

1. Да се изследва рецепцията на риторическите произведения на Йоан Дамаскин, посветени на Богородица, влезли в старобългарската литература, разпространението им в южнославянските календарни сборници, етапите в историята на текста на четирите превода и мястото им спрямо гръцката ръкописна традиция.

2. Да се извърши комплексен филологически анализ на четирите славянски превода. Въз основа на резултатите от този анализ, ако е възможно, да се направят изводи относно времето и мястото на възникването им, както и да се характеризират преводаческите принципи, които са следвали славянските преводачи.

3. Да се изготви билингва издание на четирите славянски превода по всички достъпни до момента южнославянски преписи. Към изданието да се приложи и славянско-гръцки и гръцко-славянски словоуказател на всички пълнозначни лексеми.

За осъществяването на тези цели докторантката изпълнява всички предварително поставени ѝ изследователски задачи.

1. Проучва археографски словата в чест на Богородица от Йоан Дамаскин в южнославянските календарни сборници. Тук отварям една скоба, за да изтъкна, че разширяването на обхвата към южнославянската традиция е напълно уместно, като се има предвид, че по-голямата част от старобългарските, а и среднобългарските преводи на Йоан Дамаскин са съхранени в сръбски преписи, а рецепцията на Дамаскиновите риторични творби е неясна и не може да бъде изяснена, ако не се обгледат и текстовете, възникнали в другите балкански региони, включително и на Атон.

2. Прави текстологичен анализ, въз основа на който се опитва да изясни етапите в историята на текста, наличието на редакции на преводите, редакционните принципи и механизми, както и родственост между преписите вътре в групите.

3. Съпоставя славянските преводи с гръцките оригинали, за да идентифицира гръцкия препис, който максимално се доближава до използвания от преводача оригинал.

4. Извършва лингвистичен разбор предимно в областта на морфо-синтаксиса и лексиката, с цел да характеризира преводаческите принципи, следвани от славянските преводачи.

5. Изследва лексиката от гледна точка на установените в науката старобългарски книжовни школи, което ѝ позволява при единия превод да идентифицира евентуално преводач и/или преводачески център, а при другите преводите (от XIV в.) да определи отношението към лексикалното наследство от IX-X в.

6. Коментира библейските цитати в текстовете.

7. Подготвя текстовете за издаване.

8. Екскерпира всички пълнозначни лексеми от четирите славянски превода и съставя славянско-гръцки и гръцко-славянски словоуказател към Богородичните слова на Йоан Дамаскин.

Изпълнените от Цветомира Данова изследователски задачи напълно съответстват на предварително поставените пред докторантката цели. Резултатът от това е едно отлично разработено аналитично поле, продуктивна емпирична работа и органично структуриран окончателно завършен дисертационен труд.

В Глава първа *„Йоан Дамаскин и неговото риторично наследство в гръцката и в славянската книжнина“* докторантката прави кратък преглед на проблеми, свързани с

личността на автора – Йоан Дамаскин, с неговото творчество и рецепцията му в българската средновековна книжнина, както и на проблеми, отнасящи се до култа към Божията Майка и свързаната с него книжовна продукция във византийската и славянската литература. Цветомира Данова синтезира извода, че основните причини за развитието на проповедта за Божията Майка е въвеждането в литургичния календар на специални празнични дни в нейна чест и провъзгласяването ѝ за Богородица на събора в Ефес (431 г.). Въз основа на наблюденията си върху стила на Словото за Рождество Христово докторантката, макар и само мимоходом, взема отношение по въпроса за неговото авторство. Според нея то е написано в духа на Йоан Дамаскин като своеобразен синтез на поетична възхвала и философско-богословска мисъл (с. 12).

Следващите три глави, във всяка от които са разгледани четирите славянски превода на три от общо четирите слова на Йоан Дамаскин, посветени на Богородица – преводите на първо и трето слово за Успение Богородично и двата превода на Слово за Рождество Богородично, имат донякъде идентично съдържание, в смисъл, че оценките в тях са подредени по един и същи начин: археографски сведения, текстологичен анализ, гръцки текст и мястото на старобългарския превод спрямо гръцката ръкописна традиция, наблюдения върху езиковите особености и техниката на превода, лексикална характеристика, библейски цитати в съответното Богородично слово. Според мене тази структура е напълно правомерна и отговаря изцяло на характера на изследването. Всяка една от тези части на дисертацията може да бъде обособена и като самостоятелно изследване със солидна научна аргументация и значими изводи. За изключително ценно намирам решението при съпоставителния анализ на гръцкия текст и славянския превод да се консултират не само разночетенията от гръцките ръкописи, използвани при издаването на текста, а и разночетенията от всички гръцки ръкописи, привлечени и представени при изготвянето на стемата на съответното гръцко произведение от издателя.

Проведеният критичен анализ на УБ 1/II позволява на Цветомира Данова да достигне до обобщението, че неговият превод може с голяма вероятност да се причисли към продукцията на Преславската школа. Най-голямо основание за това по нейно мнение дават резултатите от лексикалния анализ, които категорично свързват лексиката на УБ 1/III с паметници, отнасяни към дейността на Преславското книжовно средище. За това свидетелстват представените в превода на УБ 1/III различни морфо-синтактични особености и преводачески похвати, определяни като характерни за Преславската школа (Глава II. *Трето слово за Успение Богородично*).

Проучванията на докторантката върху УБ 2/1 сочат, че неговият превод изцяло е издържан в преводаческите традиции и норми от XIV век, доколкото отбелязаните характеристики на славянския му текст напълно отговарят и се вписват в добре характеризираната преводаческа практика на атонските книжовници. Преводаческата техника, пълното сходство между превода на основните богословски понятия от атонските книжовници и съвпаденията, макар и малко, при превода на библейските цитати с някои представители на атонската редакция на Псалтира, Евангелието и Апостола, дават основание на авторката на този етап да причисли превода на УБ 2/1 към книжовната продукция на атонските книжовници (Глава III. *Първо слово за Успение Богородично*).

На база на направените наблюдения върху РБ (преводи А и Б) Цветомира Данова стига до извода, че като цяло изброените характеристики на РБ (А) се вписват в преводаческата практика на атонските книжовници, макар и с не толкова голяма последователност както при УБ 2/1. Все пак, ако и РБ (А) да е близо до УБ 2/1 като време на възникване и като теория на превод, авторката счита, че той е различен като изпълнение. Според нея преводът говори не само за друг книжовник, а може би и за книжовно средище, различно от това, в което е възникнал УБ 2/1. Що се отнася до РБ (Б), за него докторантката заключава, че той не съответства на преводаческия стил на XIV в. и го определя като „един свободен и подчинен на определена преводаческа концепция превод на словото за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин”. Предвид липсата му в староизводните състави, където той присъства единствено сред добавените статии, и отсъствието на сходство или допирни точки с по-ранни преводи, Цветомира Данова допуска, че вероятно РБ (Б) е останал извън тенденциите на XIV-то столетие по отношение теорията и практиката на превода, но не толкова поради хронологически причини. Това, както предполага тя, по-скоро е един маргинален превод спрямо онези, свързани с Атон и Търново. (Глава IV. *Слово за Рождество Богородично*).

В заключението на ново равнище на обобщение се сравняват изводите за отделните слова.

VI-та глава на дисертацията представя билингва издание на УБ 1/III, УБ 2/1, РБ (А) и РБ (Б). Осъществяването на тази част от труда на Цветомира Данова е предшествано от значителна по обем и задълбоченост работа по славянските ръкописи, съдържащи преводите на Богородичните слова на Йоан Дамаскин. За целта докторантката привлича всички достъпни й до момента преписи. От общо 42-те известни в науката копия тя е издирила и използвала при подготовката на текстовете за издаване 35. Бъдещото им публикуване ще въведе в научно обръщение значителен по обем литературен и езиков материал, който ще служи за по-нататъшни проучвания върху средновековната книжнина на Балканите.

Апаратът към изданието е съставен на принципа на подборна ексерпция. Представени са всички лексикални и морфологични разчетения, както и всички добавки и пропуски на текст. С отбелязването на несъответствията спрямо гръцкия текст и на текстологичните варианти в славянската традиция апаратът към подготвеното от Цветомира Данова издание на текста на славянските преводи на Богородичните слова на Йоан Дамаскин е ценен източник за различни филологически изследвания и стабилна основа за едно бъдещо критическо издание на тези писмени паметници. Позиционирането на текстовата страница в проекто-изданието и критическия апарат към нея е сполучливо решено с оглед на оптималното поднасяне на предлаганата информация.

Славяно-гръцкият словоуказател към славянските преводи на Богородичните слова от Йоан Дамаскин, съставен от Цветомира Данова, съдържа 1965 пълнозначни славянски лексеми. С него докторантката попълва и обогатява българския исторически речник, разкривайки за пореден път огромното богатство и словотворческата мощ на славянското слово. Гръцко-славянският показалец към славянските преводи на Богородичните слова от Йоан Дамаскин съдържа 1915 гръцки лексеми. Той е изключително полезен, тъй като позволява задълбочени наблюдения върху преводаческите принципи и норми на книжовниците, осъществили анализиранияте преводи, индивидуалния им стил на превеждане, съотнесен към този на оригинала, а също и един към друг.

Приложение 2 се отнася конкретно към IV глава на теоретическото изследване и представя всички лексикални разчетения между РБ (А) и РБ (Б). Това е едно наистина чудесно решение огромният събран материал, който по обясними причини няма как да бъде включен изцяло в рамките на аналитичната част, да се изнесе като отделна притурка в приложния дял на работата.

Трудът е снабден с необходимия за всяко съвременно научно изследване справочен апарат: списък на цитираната литература, ползваните речници, печатни издания на Свещеното Писание, консултирани библейски ръкописи и съкращения.

Авторефератът е съставен според изискванията и отразява коректно всички основни части от дисертацията.

Заявените в него научни приноси са седем:

1. Въвеждат се в палеославистиката четири непроучвани досега произведения от Йоан Дамаскин, които до момента не са били обект на специално филологическо проучване или издание – Първо слово за Успение Богородично, Трето слово за Успение Богородично и двата превода на Слово за Рождество Богородично. Въз основа на богат изворов материал – 35 преписа, е направено приносно археографско и текстологическо изследване, изясняващо

разпространението на тези славянски преводи в южнославянските календарни сборници, разкриващо тяхната текстова история и мястото им спрямо гръцката ръкописна традиция.

2. Извършеният комплексен филологически анализ разкрива преводаческите принципи, следвани от четиримата преводачи, и дава възможност да се направят изводи относно времето и мястото на възникване на преводите. Наблюденията и изводите в тази насока са принос към проблемите на средновековните преводи и преводачески школи.

3. Лексикалният анализ допринася за изясняване на предпочитанията на старобългарските и среднобългарските преводачи към определена лексика и словообразователни модели, за отношението на книжовниците от XIV в. към наследството на двете старобългарски школи.

4. Съпоставителният анализ на 50-те цитата от Свещеното писание в изследваните преводи с 30 славянски библейски преписа и с редица издания, трудове и студии върху славянската ръкописна традиция на различните библейски книги е принос към проблемите на изследването на библейски цитати в небиблейски книги.

5. Чрез използването на многофункционални, интердисциплинарни подходи в изследването, съчетаващи филологическия анализ с текстологическия, както и литературния с теологическия, се постигна приносно и задълбочено представяне на преводния текст като пълнозначен текст на старата българска литература, като ценен продукт на една активна сътворческа книжовна дейност.

6. Билингва изданието на четирите славянски превода по всички достъпни до момента южнославянски преписи въвежда в науката необнародвани и неизучавани досега слова от Йоан Дамаскин и по този начин разкрива перспективата за по-нататъшни научни изследвания върху тях.

7. Изготвените словоуказатели, славяно-гръцки и гръцко-славянски, попълват и обогатяват българския исторически речник с извлечената от текстовете лексика и биха могли да послужат за различни бъдещи проучвания.

Смятам, че и седемте заявени приноса са блестящо защитени и обосновани в дисертацията.

Резултати от изследването са получили признание в критична академична среда на международни научни форуми. По темата на дисертацията докторантката има 3 публикации (една от тях на английски в чуждо издание, а друга в научно периодично списание с импакт фактор), което само по себе си говори за професионалните им стандарти за качество.

Познавайки лично кандидатката, която от една година е равнопоставен член на академичния състав на КМНЦ, бих искала да изкажа пред уважаемия научен съвет

отличното си впечатление от нейната научна дейност, която се характеризира с активно включване в общите за звеното проекти, успешна работа в екип, непрестанен стремеж към усъвършенстване, към навлизане в нови теоретични територии и задълбоченото им овладяване. Цветомира Данова е един наистина многообещаващ млад изследовател.

6. Бележки и препоръки

По дисертационния труд бих направила следните бележки и препоръки:

Като цяло препоръчвам на колегата да задълбочи и разшири употребата на статистическия метод в работата си.

Като цяло Принципите на изданието трябва да се разширят и допълнят. Необходимо е да се посочи видът на изданието. Да се укаже броят на свидетелите, използвани за изданието на всяко едно от словата (нищо, че ще има известно повторение – тези сведения са нужни и тук). Да се даде обосновка за всяко от трите слова защо се взима точно този ръкопис като базов, а другите като контролни. Защо, например, УБ 1/3 не се издава по Цет50, който е по-изправен, по-стар и староизводен. Това го научих от бел. към Принципите на словоуказателите на с. 365, където пише: *За изданието на УБ 1/III и словоуказателя е избран преписът МСПЦ 140, понеже съдържа целия текст на старобългарския превод.* На тази информация мястото ѝ е тук, в Принципите на изданието. Същото да се уточни и за останалите преводи. Освен това смятам, че е необходимо за всяко слово да се изброят и контролните свидетели, използвани в апарата на изданието. По отношение на позиционирането – бих предпочела разночетенията в гр. текст, съответстващи на славянския текст, да се дадат на съответната страница под линия като отделен етаж на апарата, още повече че не са много. По-удобно е, отколкото отзад.

Принципите на словоуказателите също трябва да се разширят и допълнят. Следва да се доуточнят:

- принципите на лематизиране – кои думи, респ. форми, се взимат за заглавни единици; има ли неосновни форми, изведени в ранг на лемми – случаи (например адективириани причастия, причастия с негация; има ли случаи на възстановена незасвидетелствана основна форма в текста и в досегашната лексикографска традиция и как се прави възстановяването;
- принципите на словораздел (това е указано в Принципите на изданието, но тук също трябва да се повтори или да се даде препратка);
- принципите на нормализация;
- принципи на подредба на гръцките съответствия.

И така, по мое мнение представеният от Цветомира Данова дисертационен труд, обхващащ широка палитра от проблематика, което го прави многоаспектно емпирично и

теоретично изследване, надхвърля в много голяма степен изискванията за малък докторат. Той убедително показва, че неговата авторка притежава задълбочени теоретични знания не само в общата сфера на филологическите науки, но и в специфичната област на палеославистичните изследвания. Резултат от задълбочено и целенасочено проучване, същият демонстрира нейните високи способности за самостоятелни научни изследвания. Пред нас е един напълно изграден млад учен.

Като имам предвид качеството на изследователската работа по дисертацията, значимостта на постигнатите резултати, безспорната оригиналност на основните изводи и научните приноси, направени в представения труд, зрелостта на кандидатката и като цяло работата ѝ в научното звено, чийто член е тя, напълно убедено призовавам Научното жури да присъди на Цветомира Стоянова Данова образователната и научна степен “ДОКТОР”. в направление „Филология”, специалност „Българска литература /старобългарска литература”.

София
19.11.2014г.

Рецензент: Доц. д-р Татяна Илиева